

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

О. П. Соловйова, К. М. Ячменіхін

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА У СЛОБІДСЬКОУКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ

Різноманітні аспекти економічної історії військових поселень почали досліджуватися тільки в останнє двадцятиріччя [1-3]. Військові поселенці – господарі представляли специфічну категорію населення країни, в особі яких влада намагалася поєднати виконання двох соціальних функцій: військову службу та сільськогосподарське виробництво і, таким чином, забезпечити армію надійним джерелом постачання продовольства та рекрутів. Уряд Олександра І у такий спосіб намагався скоротити витрати на утримання збройних сил, які становили 50 % держбюджету і не відривати від виробничої сфери значну кількість робочих рук. Створення заможного військово-поселенського стану мало стабілізувати у країні соціальні відносини.

Автори статті ставлять за мету дослідити особливості сільськогосподарського виробництва у військових поселеннях Слобожанщини. Об'єкт вивчення – військові поселення Слобідської України, предмет – особливості сільськогосподарського виробництва у них.

Масове заснування військових поселень почалося у 1816–1817 рр., в тому числі й у Слобідськоукраїнській губернії. Цей вибір був не випадковим. Обґрунтовуючи його, Олександр І в листі до начальника Головного штабу генерал – ад'ютанта П.М. Волконського писав: „Места, лежащие по бывшей Украинской линии, начиная от г. Изюма и реки Донца, и простираясь через Константиноград и местечко Царицинку до реки Днепра и Алексополя, представляют нарочитую удобность для военного поселения. На всём этом пространстве жители составляли некогда сами ландмилицкие полки, сохранили ещё дух воинский и мало имеют в землеустройствах своих чересполосных помещичьих владений” [4, 511]. Наявність фонду державних земель, а отже, і великої кількості державних селян та козаків, стали вирішальними факторами у виборі місця поселення. В регіоні були добре розвинуті землеробство, скотарство, торгівля та промисли, територія розташовувалася в помірній кліматичній зоні, якість ґрунту оцінювалася як добра, інколи – середня.

У другій половині 1817 р. почали формуватися округи 3-ї (пізніше була перейменована у 2-у) уланської дивізії у Зміївському, Волчанському та Ізюмському повітах Слобідськоукраїнської губернії у складі чотирьох полків [5]. Основу поселення склали Чугуєвське козацьке військо і державні селяни

перелічених повітів. Командиром поселеної дивізії був призначений генерал – лейтенант Г.І. Лісаневич, який відзначився своєю жорстокістю під час придушення повстання Чугуєвського уланського полку 1819 р. Під час організації кавалерійських округів О.А. Аракчєєв запропонував використовувати ті ж форми і методи, які були започатковані в округах піхоти: на території округу розквартирувалася половина складу ескадрону і за рахунок корінних жителів його чисельність доводилася до штатного складу, а потім він приймав на постій „діючі ескадрони”. В цьому питанні він знайшов серйозного опонента в особі генерал – майора І.О. Вітта, якому була доручена організація поселень у Херсонській губернії. Однак, за наполяганням імператора, О.А. Аракчєєв був змушений залучити його, а також Г.І. Лісаневича та отамана Бугського козацького війська князя М.Р. Кантакузіна до створення „Положень” про поселення кавалерії. Під час їхнього складання знову виникли суперечки між О.А. Аракчєєвим та І.О. Віттом із приводу структури округу поселеного кавалерійського полку. Імператор дозволив І.О. Вітту не тільки подавати зауваження з приводу проекту поселення кавалерії, але і звертатися з подібними пропозиціями до нього особисто [6, 2-3].

Врешті-решт, було прийнято рішення про те, що поселений кавалерійський полк повинен складатися з 3 поселених, 3 резервних і 6 діючих ескадронів. Сьомі запасні ескадрони були ліквідовані [7]. На територію поселень не вводилися „кадровані” ескадрони, поселені ж ескадрони формувалися майже повністю з місцевих жителів. У трьох поселених ескадронах налічувалось 573 поселенців-господарів (в кожному по 191), така ж кількість помічників господарів мала бути в резервних ескадронах. Поселені й резервні брали на постій 6 діючих ескадронів і, таким чином, кожне поселенське господарство, що складалося з господаря і його помічника, повинно було забезпечувати продовольством і фуражем двох солдатів із діючих ескадронів та їхніх коней. Укрупнення господарств в кавалерійських округах за рахунок інституту помічників обумовлювалося дорожчим утриманням кавалериста, ніж піхотинця.

Принципи створення кавалерійських поселень, запропоновані І.О. Віттом, дозволяли прискорити переведення кавалерійського полку на самозабезпечення продовольством і фуражем, оскільки його господарська база у такому випадку була вже сформована за рахунок поселенців-господарів із місцевих жителів. Саме ці фактори зумовили достатньо швидке (протягом 2-3 років) облаштування кавалерійського округу, однак, при цьому значною мірою втрачалася боєздатність поселених і резервних ескадронів, оскільки навчання кавалериста вимагало значних затрат часу.

В лютому 1825 р. був підписаний указ про поселення 2-ї кірасирської дивізії в Куп'янському, Ізюмському (Слобідськоукраїнська губернія) і Старобільському (Воронезька губернія) повітах. Для забезпечення зручності формування округів цієї дивізії Старобільській повіт передали до складу Слобідськоукраїнської губернії. Після коронації Миколи I військові поселення значною мірою реформували [8]. Військові поселенці-господарів та їхні помічники звільнялися від стройової служби і зобов'язувалися утримувати лише одного постояльца з діючих підрозділів. Згідно з указом від 8 серпня 1836 р., поселення в Харківській (раніше Слобідськоукраїнській) губернії дістали назву „українські” і склалися з 8 округів [9, 15].

Після реформи в округах кавалерії поселенців-господарів поділили на два розряди: до першого належали господарі, у яких було не менше двох пар волів, решта – другий розряд. Категорію помічників замінили на категорію негосподарів, куди зараховували всіх осіб чоловічої статі, які досягли 18-річного віку і не мали власного господарства. За нашими підрахунками, в українських військових поселеннях поселенці-господарі першого розряду складали 75 %, а у 5-8 округах – 94,5 % [10, 67].

Території Слобідськоукраїнської губернії, які ввійшли до складу військових поселень, були добре освоєні. Статистичні дані, зібрані напередодні їхнього переведення у військові поселення, свідчать про досить високий рівень забезпечення селянських і козацьких господарств наділеними земельними угіддями та худобою, що при родючих ґрунтах давало можливість регулярно отримувати високі врожаї [11, 726]. Середній наділ на душу складав близько 15 десятин. Тут також було розвинуте дрібнотоварне господарство, зумовлене тим, що неподалік знаходилися великі ярмарки, продукція тваринництва мала великий попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. У селянсько-козацькому оточенні мала місце значна майнова диференціація [12]. Запровадження військових поселень значною мірою змінило структуру господарства, яка склалася в цих регіонах. Тепер майже вся увага зосереджувалася на землеробстві, а скотарство та інші галузі вважалися допоміжними.

Одним із ключових питань розвитку сільського господарства було питання про землекористування. У зв'язку із запровадженням військових поселень общинне землекористування (там, де воно існувало) ліквідувалося, а „вся пахотная земля округов военного поселения должна быть разделена на равные участки; сенокосная и пастбищная, во внимание неодинакового всегда урожая травы, предоставляется в общее их (хазяев – Авт.) пользование” [13, 70]. Значні труднощі виникли при вирішенні питання приватної власності поселенців, а оскільки „частное владение военных поселян земель несовместимо с их званием и препятствует достижению цели военных поселений”, то, за наказом О.А. Аракчеева, визначалися розміри таких володінь для подальшого їхнього викупу. В округах 2-ї уланської дивізії таких земель налічувалось близько 12,5 тисяч десятин. Г.І. Лісаневич запропонував викупити 7,5 тисяч десятин, по 13 крб за десятину (ринкова ціна – 40 крб за десятину), а решту конфіскувати, оскільки купці на них були відсутні. За нашими підрахунками, розмір

ріллі на одне господарство в 1830-ті рр. стабілізувався на рівні 20 десятин (тобто, на душу населення в середньому припадало десь близько 5-6 десятин).

Виходячи з цього, можна стверджувати, що поселенці-господарі українських військових поселень були краще забезпечені земельними наділами, ніж державні селяни Харківської губернії (3,49 дес. на душу населення) [14, 214]. За даними О. Тройницького, у поміщицьких селян вказаної губернії ці показники були ще меншими – 2,77 дес. [15, 26]. За підрахунками Ю. Янсона, для задоволення власних потреб у продовольстві в чорноземних районах необхідно було при врожайності сам – 5 мати не менше 5 дес. наділу на душу [16, 70-71]. Дослідники виходили із того, що значна частина зібраного хліба йшла на годівлю худобі (через недостатню кількість сінокосів), а також на поповнення запасних хлібних магазинів. В округах кавалерії поселенці-господарі при бажанні могли отримати і більші наділи, однак, недостатня кількість худоби, необхідної для обробітку землі, була цьому на заваді.

Наприкінці 1820-х рр. в округах кавалерії почалося масове запровадження „суспільної запашки”, яка займала від 20 % до 50 % всіх площ під наділи. В окремих кірасирських полках цей досвід використовувався, починаючи з 1820 р. Виходячи з того, що землі не вистачало, практика запровадження посівів та земельних наділів для спільного використання не була застосована у 1-й уланській дивізії (округи № 5-8 українських поселень), а відрізати земельні наділи у поселенців-господарів командування не наважилося. У 1836 р. були запроваджені „суспільні посіви” у перших чотирьох округах (1-а кірасирська дивізія) Українських військових поселень, під які відводилися великі площі, обробіток яких потребував значних затрат часу. Як правило, на „суспільній запашці” поселенці працювали протягом двох днів на тиждень. Врожаї, отримані на цих землях, йшли на утримання діючих ескадронів.

Малоземелля змушувало поселенців орендувати землю, особливо луки та випаси, як правило, на невигідних для них умовах. В округах кавалерії, де земельний голод був дещо меншим, ніж в округах піхоти, запроваджувалася підприємницька форма оренди. Після 1829 р. спостерігалися випадки купівлі землі заможними поселенцями в приватну власність. У господарствах такого типу використовувалася наймана праця, як правило, односельців. Однак така практика не знайшла широкого запровадження і використовувалася лише не в багатьох випадках.

Відомо, що структура земельних угідь значною мірою впливає на спосіб ведення господарства та на рівень сільськогосподарського виробництва в цілому. За даними відомого російського агронома О.В. Советова, зернове трьохпільля може успішно розвиватися за умови, якщо площі, відведені під луки, в середньому вдвічі перевищують площі, відведені під орні землі [17, 337]. В округах поселень кавалерії сінокосів було в 2-2,5 разу менше, ніж пахотних земель, що, у свою чергу, змушувало поселенців орендувати або купувати саме цей вид угідь. Більшість дослідників пов'язує купівлю земель різними категоріями селян у приватну власність з бажанням досягти економічної незалежності. Цей висновок може бути розповсюджений і на військово-землеробський стан.

Відсутність оподаткування та переділів призвела до підвищення продуктивності праці на цих землях, що стало причиною збільшення прибутковості господарств такого типу. [18, 36]. Судячи зі співвідношення загального, групового та індивідуального володінь, купівля земель військовими поселенцями носила, як правило, підприємницький характер, що свідчило про втягнення навіть такого замкнутого військово-землеробського стану в ринкові відносини, оскільки на цих землях вироблявся значний відсоток всієї товарної продукції як зернового, так і технічного характеру.

За нашими підрахунками, маючи такий розмір посівних площ можна було забезпечити продуктами харчування сім'ю із 6-7 чоловік та одного постояльца при врожаях не менше сам – 5,5 озимих і сам – 3,5 ярових. При цьому враховувалося, що поселенці-господарі повинні були продавати кожного року не менше 10-12 чвертей хліба для купівлі худоби, інвентарю та предметів домашнього вжитку. З даними Т.Н. Кандаурової, яка застосувала при дослідженні військових поселень кавалерії в Херсонській губернії декілька адекватних методів (дискриптивна статистика, кореляційний аналіз і аналіз динамічних рядів), у середньому на кожне господарство в кінці 1820-х років припадало близько 6-7 душ чоловічої статі, в тому числі 3-4 робітника; 7,5 волів, 3 коней, 13 голів продуктивної худоби, 42 вівці [19, 321]. В слобідськоукраїнських військових поселеннях ці показники були дещо меншими.

Динаміку посівів і зборів в округах кавалерії ми можемо прослідкувати, починаючи лише з 1825 р., коли стали складатися звіти по всім військовим поселенням. У дослідницькій літературі прийнято показники, які характеризують цю сферу сільськогосподарського виробництва, групувати за п'ятирічними циклами, оскільки саме за цей час, як правило, відбувається циклічна зміна врожайних, середньоврожайних та неврожайних років. Протягом зазначеного тридцятиріччя (див. табл. 1) спостерігається зростання посівів на душу населення. У 1840–1844 рр. були зафіксовані максимальні показники, а пізніше – спад. Особливо чітко ця тенденція виявилася по відношенню до подушних зборів. Дані І.Д. Ковальченко про розвиток зернового виробництва в поміщицькому селі свідчать про аналогічні факти [25, 121]. У цьому випадку, швидше за все, можна вести мову про граничні можливості екстенсивного способу ведення господарства. О.С. Ніфонтов має рацію, вважаючи зміни в структурі хлібних посівів одним із основних показників стану землеробського виробництва [21, 89]. Переважання посівів ярових над озимими, яке було характерним для всієї країни, в округах українських військових поселень обумовлювалося високими врожаями ярової пшениці на цілих землях. Показники подушних посівів в округах українських військових поселень були у середньому, в півтора рази більше, ніж в державному і вдвічі більше, ніж у поміщицькому селі [12, 156; 22, 131].

Середні показники врожайності озимих фіксувалися на рівні сам – 4,8, а ярових – сам – 5. Ці цифри перевищували аналогічні показники у державному та поміщицькому селі. За даними О.І. Дружиніної, у період 1842–1853 рр. у державних селян вони становили сам – 2,5 озимих і сам – 3 ярових, а у

поміщицьких – сам – 3,3 озимих та сам – 3,2 ярових [23, 61, 70].

Три основні показники – розмір земельних наділів, кількість посівів на одиницю площі та врожайність – визначають обсяги чистого збору хліба у розрахунку на душу населення, яка, у свою чергу, найбільш повно характеризує рівень розвитку виробничих сил. В українських військових поселеннях цей показник складав 5,53 четв. За даними І.Д. Ковальченко, у 1840–1850 рр. чистий збір хліба (без картоплі) у поміщицькому селі Лівобережжя складав від 2,12 до 2,18 четв. [20, 77-78]. Цей факт можна пояснити лише запровадженням нових, передових на той час методів ведення господарства, високим рівнем адміністративного контролю і попечительства, а також високими відправними можливостями регіонів, які ввійшли до складу військових поселень. Хоча врожайність зернових значною мірою залежала від погодних умов конкретного сільськогосподарського року, було б помилковим корелювати її тільки з природними, об'єктивними факторами. В цьому випадку необхідно також враховувати вплив інших, у тому числі, й соціальних, суб'єктивних явищ.

У цілому ж зернове виробництво в округах слобідськоукраїнських військових поселень не відзначалося стабільністю. Його динаміка залежала не стільки від величини посівів, скільки від рівня врожайності. Деяке його зростання на початку 1840-х рр. змінюється невпинним падінням продуктивності зернового господарства. При цьому слід зазначити, що було зафіксовано не тільки відносне, а й абсолютне зменшення збору основних сільськогосподарських культур. Зазначене зростання рівня зернового виробництва пояснюється перш за все наслідками реформування військових поселень у другій половині 1830-х рр. Враховуючи все вище сказане, слід зазначити, що рівень виробництва, а відповідно і рівень життя в округах поселень кавалерії був значно вищим, ніж у інших категорій селян.

1. Липовская Т.Д. Социально-экономическое и правовое положение военных поселений на Украине 1817–1857 гг. – Днепропетровск, 1982.
2. Кандаурова Т.Н. Системы землепользования в округах военных поселений кавалерии в XIX в. // Землеустройство и землепользование в России (социально – правовые аспекты). Материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Калуга, 2003.
3. Ячменіхин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2.
4. Російський державний військово – історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 4.
5. Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ). – Т. XXXIV. – № 26772, № 26803, № 27190.
6. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 509.
7. ПЗЗ. – Т. XXXIV. – № 27083.
8. Ячменіхин К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – у 30-х рр. XIX ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна. – Чернівці, 1998. – С. 12-20.
9. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 54.
10. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 631.
11. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 10.
12. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962.
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59.
14. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и

- реформа П.Д.Киселёва. – М., 1958. – Т. II.
15. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. – С.Пб., 1861.
 16. Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – Изд. 2-е. – С.Пб., 1881.
 17. Советов А.В. Избранные сочинения. – М., 1950.
 18. Федоров В.А. Помещичьи крестьяне Центрально-промышленного района России конца XVIII – первой половины XIX вв. – М., 1974.
 19. Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817–1832 гг. (Административно – хозяйственная структура): Дисс... канд. ист. наук. – М., 1989.
 20. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М., 1967.
 21. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаяев Европейской России. – М., 1974.
 22. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.
 23. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма: 1826–1860 гг. – М., 1981.

М.В. Бармак

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Компактні етнічні групи німців склали значний відсоток загальної кількості мешканців південно-західних губерній Російської імперії. Внаслідок специфічних умов розселення й традицій ведення господарства у себе на батьківщині вони значною мірою визначали характер і структуру економіки Правобережжя у XIX – на початку XX ст., впливали на культурні процеси регіону. Історія німців України в цілому і Волині, зокрема, давно цікавила вчених. Однак у багатьох загальних роботах з питань соціально-економічного розвитку, освіти, етнографії, краєзнавства міграційні процеси серед німецького населення Волинської губернії у XVIII – на початку XX ст., їхнє господарське, культурне життя не знаходили достатнього відображення. В XIX – на початку XX ст. з'явилося багато праць, які в контексті загальноімперських проблем висвітлювали історію появи німців у різних регіонах Росії [1-7]. Значно ширше розроблялася ця проблема зарубіжними авторами, зокрема німецькими. Найбільший вклад у вивчення історії німців Волині внесли колишні вихідці з її теренів, які виїхали до Німеччини, США, Канади, а також і ті, що залишилися проживати в колишньому СРСР. Довгий період часу з кінця 30-х і до другої половини 80-х рр. XX ст. проблеми виникнення німецьких колоній в Україні та її регіонах знаходили фрагментарне зображення в роботах з етнографії, народонаселення тощо. Лише з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. українські вчені почали звертатися до проблем історії німців в Україні [8].

Автор статті ставить за мету дослідити господарське життя німецьких колоній Волині у XIX – на початку XX ст. Об'єкт вивчення – німецькі колонії Волині зазначеного періоду, предмет – їхнє господарське життя.

На відміну від німців, що проживали в Польщі та були зайняті у промисловості, волинські німці всі свої зусилля спрямували на аграрну колонізацію краю.

Різні причини змусили їх спинити свій вибір на землеробстві як на основному занятті: це і наявність вільних земель у Південно-Західному краї Російської імперії, які на початках віддавались в оренду за мізерну плату; можливість швидко розбагатіти: родючі та різноманітні за складом ґрунти при застосуванні прогресивної передової технології давали значні врожаї, швидко повертали вкладені в них кошти. Крім того, на Волині були відсутні умови для активного промислового розвитку. Ці території російський уряд розглядав як аграрний придаток. Тому законодавство не заохочувало іноземців у розвитку промисловості. Хоча не можна не згадати, що однією з причин активного сприяння німецькій колонізації з боку Російського уряду було бажання розбудувати власну промисловість, використовуючи знання, кваліфікацію, устаткування іноземних майстрів. Пільги, запропоновані царськими чиновниками, повинні були сприяти пожевлісню переселенського руху ремісників-умільців.

У 30-х роках XIX ст. через значні труднощі у збуті продукції, частина ткачів Лодзі емігрувала до Москви, Білостоку, на Волинь і Поділля. Їх звільнили від податків, дозволили безмитно ввозити з-за кордону весь домашній скарб, а в деяких випадках навіть пропонували державну допомогу для обжиття нових місць [9, 109, 358-368]. Перше поселення ремісників цієї професії на північно-західних українських землях виникло в 1832 р. у Волинянці. До середини XIX ст. громади німецьких ткачів засновують свої поселення в Дубно і Торчині.

На жаль, переселенці-умільці були позбавлені можливості використовувати нові верстати та технічні удосконалення засобів виробництва, які особливо активно почали з'являтися і запроваджуватися в Європі в останній чверті XIX ст. – тому примітивне устаткування німецьких ткачів на Волині не могло дати необхідної кількості продукції достатньо високої якості. Використовуючи в основному ручну працю, не маючи можливості застосовувати у виробництві нові види енергії, ткачі не змогли витримати конкуренції. Багато з них почали займатися іншими ремеслами і лише окремі родини в Торчині і Волинянці виготовляли невеликі партії сукна і за безцінь продавали його місцевим торговцям-євреям [10, 16]. Ті невеличкі групки дрібних промисловців, які осіли у волинських містах, не змогли відіграти яку-небудь помітну роль у їхньому економічному житті.

Ось так невдало закінчилася спроба створити легку промисловість Волині за допомогою іноземних колоністів. З іншого боку, на нашу думку, не дивлячись на те, що в цілому спроба розбудувати легку промисловість краю увінчалася невдачею, німецькі переселенці-ткачі одними з перших заклали підвалини для майбутнього розвитку цієї галузі на Волині, зробили спробу встановити торговельні зв'язки з європейськими державами.

Щодо землеволодіння та землекористування німецьких емігрантів на Волині, то треба зазначити, що тільки незначна частина колоністів, яка приїжджала на Волинь із певним капіталом, могла придбати землю у приватну власність. Іноді лише після кількох років господарювання на умовах оренди німецька громада викупувала оброблювану землю. Купували землю, як правило, гуртом, а потім ділили між собою, згідно з грошовим вкладом.